

Історіографічні аспекти становлення культурології (школа еволюціонізму)

В. М. Шейко

*Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.
Випуск 3. – Харків: Майдан, 2001. – С. 112-129.*

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4-87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

- © Східний інститут українознавства імені Ковальських
- © Автор статті
- © Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва
- © Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

ІСТОРИОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ КУЛЬТУРОЛОГІЇ (ШКОЛА ЕВОЛЮЦІОНІЗМУ)

Становлення культурології як науки пройшло декілька етапів. Одним із перших і суттєвих був етап, пов'язаний з еволюціоністською течією. На відміну від теологічного погляду на природу та людину, представники еволюціонізму, спираючись на успіхи різних наук, стверджували, що природа і людина виникли внаслідок поступових змін і розвитку від простого до складного. Ці погляди почали витіснити теологічні. Найпоширенішими вони були в галузі етнографії, етнології в другій половині XIX ст.

У даній статті на основі існуючих наукових праць передбачається простежити та проаналізувати загальний хід накопичення культурологічних знань у сфері етнографії та визначити їх роль у становленні культурологічної науки. Слід зауважити, що автор враховував окремі спроби розгляду еволюціонізму в руслі розвитку етнографічних знань, як це було, наприклад, здійснено в навчальному посібнику С.О. Токарева¹.

Еволюціонізм (від лат. *Evolvo* – швидко розвиватися) – повсюдно поширена в XIX ст. і перша теоретично значуща школа в антропологічних теоріях культур, яка базується на уявленні про розвиток. Теорія еволюції склалася поступово. В Греції були зачатки як еволюційних, так і трансформістських уявлень². У середньовіччі не було підґрунтя для розвитку теорії еволюції. Уявлення про створення з нічого, яке було чуже грекам, саме по собі ще не виключало можливості еволюції; але малий інтерес до вивчення явищ природи та повне панування теологічних уявлень не сприяли розвитку вчення про еволюцію. Слід, однак, відзначити спробу Августина побудувати історію, як поступовий підготовчий процес людства до встановлення града Божого, та систему Іоанна Скотта Ерігени, у якого своєрідно поєднані уявлення про еманяцію та еволюцію. В епоху Відродження ідею еволюції ясно висловив Джордано Бруно. Він уявляв єдине буття, яке складалося з системи монад різного ступеня складності; світова душа поєднувала монади, тобто одухотворені атоми. Світова душа була формуючим началом, яке проникає і направляє все, від найпростішого до найскладнішого. Уявлення Бруно, такі характерні для

епохи Просвітництва, не мали безпосереднього впливу на філософію. Емпіризм Бекона і раціоналізм Декарта йшли зовсім іншим шляхом. У Бекона, в «Атлантиді», ми зустрічаємо ясно виражений трансформізм, тобто вчення про можливість зміни видів рослин і тварин, хоча еволюційних уявлень там немає. Дуалізм Декарта не сприяв ідеї еволюції, як і пантеїзм Спінози, який уявляв природу (*Deus sive natura*) у вигляді субстанції, а не живого суб'єкта. Тільки у Лейбніца ми знову зустрічаємо уявлення про монади та різні шаблі їх розвитку.

Ідея еволюції стає панівною у послідовників Канта. У самого Канта вона має місце в докритичних творах, але загальна тенденція його критичної філософії навряд чи сприяла поняттю еволюції. В «Критиці сили судження» (частина II, 81) згадується еволюційна теорія, яка протиставляється епігенезису. Обидві теорії є видами престабілізму і стосуються народження тварин. Еволюціонізм розглядає народження як «едукт», а епігенезис — як «продукт», тобто розглядає народження як просте виведення, і тому, на думку Канта, правильніше було б назвати його теорією інволюції (*Einschachtelungstheorie*). Симпатії Канта на боці епігенезису. З вищенаведеного видно, що термін еволюції у Канта має ще зовсім інше значення, ніж те, що надається їй зараз. У послідовників Канта — Фіхте, особливо Шеллінга та Гегеля — теорія розвитку одержує ясне і повне обґрунтування. Шеллінг та його послідовники застосовували цю теорію до явищ зовнішнього світу не завжди вдало, внаслідок чого так звана «натурфілософія» стала предметом насмішок. Гегель застосовував теорію еволюції головним чином до явищ духовного світу і його вплив на історичні науки був надзвичайно великим. Сучасна еволюційна теорія, яка розвинулася на підґрунті природничих наук, почасти в прямій протилежності до ідей натурфілософії та філософії Гегеля, в ідейному змісті навряд чи містить щось більше та краще, ніж ідеалізм послідовників Канта, який хибував не стільки по суті, скільки за своїм методом (діалектичним) і через недостатню увагу до емпіричного знання.

Найважливішими представниками еволюціонізму в ХІХ — початку ХХ ст. були Г. Спенсер, Дж. Мак-Леннан, Дж. Лебок, Е. Тайлор, Дж. Фрезер — в Англії; А. Бастіан, Т. Вайц, Ю. Ліпперт — у Німеччині³⁻⁴; Ш. Летурно — у Франції; Л.Г. Морган — у США⁵.

Хоча центральне поняття еволюції не зовсім однаково інтерпретувалося представниками цієї школи, однак основна ідея була подібною в усіх і полягала в тому, що розвиток людського суспільства відбувався поступово від простого до складного або від гомогенного до гетерогенного.

Методичними принципами цієї школи були: уявлення про те, що розвиток всього більш пізнього вже від самого початку був визначеним у кожній культурі в зачатковому стані; припущення про те, що присутній всюди і внутрішньо властивий принцип розвитку розкриває ці зачаткові начала; теза про те, що розвиток відбувається по ступеням і на кожному етапі виявляє в основному однакові виявлення.

За таких основних положень внутрішньо властивий принцип розвитку набував центрального значення в тій же мірі, в якій мала б бути відповідь на питання причинності історичного розвитку. Якщо в кожному матеріальному, соціальному або духовному елементі з самого початку склалися більш пізні форми, а під дією принципу, який також був властивим кожному елементу, вони поступово розкривалися, тоді не треба було шукати інші принципи руху процесу суспільного розвитку. Він у значно більшій мірі пояснювався самостійним рухом речей, а тому еволюціоністська школа зберегла характер фідеїзму.

Формування еволюціонізму було пов'язане з основоположними науковими висновками, відкриттями і подіями того часу. Серед наукових висновків особливого значення набувала ідея про розвиток. Вперше її систематично застосував Л. Окен, який сформулював теорію «первинного слизу», із якого по висхідній мали виникнути всі класи і види органічного світу. Його послідовником був Ж. Ламарк, який виходив із припущення про пристосування і наслідування властивостей, яких було набуто в процесі пристосування. І, нарешті, Ч. Дарвін, сформулювавши принцип природного добору, надавав цьому вченню початкове завершення. Формування еволюціоністської теорії стимулювали також інші вчені, які вивчали природничі науки (ембріологію, геологію, палеонтологію та ін.).

Разом з цими новими науковими висновками в галузі природничих наук, виникненню еволюціонізму сприяв загальний суспільний і політичний розвиток у ХІХ ст. Спираючись на численні технічні винаходи, капіталізм обумовив загальний стрімкий розвиток продуктивних сил і відповідне перетворення суспільних відносин. Склалося оптимістичне уявлення про те, що подальший суспільний розвиток буде безперервним, без будь-яких потрясінь.

У результаті цієї загальної переорієнтації в процесі буржуазного мислення втратив силу найважливіший філософський висновок початку ХІХ ст. — діалектика. Передусім в результаті діяльності французького філософа О. Конта ⁶ приблизно до середини ХІХ ст. діалектика була остаточно замінена позитивізмом, під впливом якого наука почала обме-

жуватися сферою емпіризму і замінювати запитання «чому» запитанням «як». Місце аналізу протиріч посіли логічна класифікація та визначення часової послідовності. На основі об'єднання основних положень позитивізму з еволюціоністськими уявленнями прибічники еволюціонізму бачили своє завдання в складанні рядів розвитку, які були сусідніми, причому послідовність їх окремих ланок визначалась логічно, нерідко суб'єктивно, а не на основі конкретних історичних досліджень.

На думку Е. Тайлора, історичне дослідження, яке направлене на окремі моменти, зайве, якщо можна вивести закон на основі цілої групи фактів. Розкладання діалектичного мислення призвело до відмови від ще одного методичного принципу – розрізнення між суттю і явищем. Кожне явище розглядалося представниками цієї школи як безпосереднє вираження загальноісторичної необхідності і, отже, вони вважали, що можна за допомогою багатьох прикладів із найрізноманітніших областей Землі, які вирвані в кожному випадку з їх взаємозв'язків, відтворити хід суспільного розвитку⁷.

У теорії культур еволюціонізм перемиг приблизно в середині XIX ст. При цьому найсильніші імпульси виходили з Німеччини, Англії і Франції, хоча і Австрія вже на початку дала представників нового направлення думки. Одним із представників цієї школи був Г. Клемм. Він опублікував у 1843-1847 рр. п'ятитомну «Загальну історію культури людства». В ній автор виділив три стадії загальноісторичного розвитку людства. Після нього австрійський юрист і етнолог І. Унгер опублікував у 1850 р. свою основну працю «Шлюб у його всесвітньо-історичному розвитку», в якому можна зустріти багато відлунь філософського спадку Гегеля. І, нарешті, в 1859 р. Т. Вайц публікує «Антропологію диких народів», де пробує об'єднати антропологічні, психологічні і культурно-історичні погляди, ставлячи перед цією новою наукою (на відміну від історії, яка начебто мала справу виключно з викладенням конкретних подій) завдання дослідити основні напрями розвитку додержавного періоду, щоб тим самим підготувати «природну основу історії».

У той час як Г. Клемма, Т. Вайца та І. Унгера можна зарахувати до піонерів еволюціоністського образу думок у культурології, англійським вченим Е. Тайлору, Дж. Мак-Леннану та Дж. Лаббоку пощастило першими і майже одночасно представити завершену еволюціоністську концепцію⁸. Тайлор робив це, спираючись на більш ранні культури людства, Мак-Леннан обмежувався відтворенням загальної історії браку та сім'ї. Якщо теорія Мак-Леннана виявилася непереконливою, то Тайлор про-

тягом тривалого періоду впливав на формування культурологічної науки своєю теорією пережитків і тезою про анімїзм як першу ступінь релігійних уявлень. Дж. Лаббок, який займався не лише теорією культур та етнографією, а також археологією та природничими науками, як теоретик пішов далі, оскільки виходив із уявлення про неминучість подальшого розвитку, який не обмежується рамками буржуазного суспільства. Приблизно в той же час, коли з'явилися праці Тайлора, Мак-Леннана і Лаббока, еволюціонізм в Англії, а також в інших країнах Європи зробив подальший крок завдяки Г. Спенсеру, представнику соціологічного наукового підходу.

У Німеччині формування еволюціонізму було в першу чергу пов'язано з іменами О. Пешеля, А. Бастіана і І. Ліпперта. О. Пешель зробив спробу подальшого розвитку еволюціоністського напрямку думок, знаходячи обґрунтування розвитку людського суспільства в порівнянні його з ростом рослин; він виходив із просторового сполучення різних стадій розвитку і тим самим повністю виключав чинник часу. А. Бастіан сформулював свою теорію значно більш диференційно, ніж О. Пешель. Він виходив із психологічного розгляду клітинної теорії, яку він поєднував з концепцією географічних провінцій. Клітини, або «вимірювальні одиниці», були у А. Бастіана «елементарними ідеями», які на основі однакових умов життя всіх людей мають бути ідентичними всюди на Землі. На його думку, вони були в основі всіх явищ і надавали ключ до розуміння історичного розвитку, який з свого боку конкретно виявлявся в різних географічних провінціях земної кулі у вигляді «етнічних ідей», в яких Бастіан бачив кількісне збільшення «елементарних ідей». Він сподівався, що таким чином вдасться звести всю різноманітність явищ до декількох нечисленних основних елементів, які в його системі являли своєрідну гіпотетичну первісну культуру людства. Це була методологічна посилка, яка в рамках еволюціоністської школи свого часу була приводом для численних дискусій.

І, нарешті, *Ліннепт*, пізній представник еволюціонізму, мав на меті створити «прагматичну історію культури» людства, причому «основний стимул, який панував всюди», він бачив у «забезпеченні життя». Виходячи з матеріалістичних позицій, він зобразив більш реалістичну картину загального історичного розвитку, ніж інші представники цієї школи, і на основі конкретних досліджень довів наявність цілої низки локальних варіантів історичного процесу. Розвиток людського суспільства він розумів як подальший поступовий розвиток солідарності, хоча при цьому

не бачив ніяких якісних відмінностей між первісним комуністичним і класовим суспільствами.

По-іншому розвивався еволюціонізм у Франції, де він формувався в рамках соціології. В результаті цього основний наголос робився на формулюванні соціологічних теорій при використанні етнографічних матеріалів. Першим у цій галузі був О. Конт. Одночасно з позитивістською філософією він створив соціологію, в основу якої заклад еволюціоністський спосіб мислення. О. Конт виявляв великий інтерес до розвитку людського мислення і на основі цього розвитку склав періодизацію загального історичного процесу. На думку О. Конта, в мисленні первісного суспільства панувала релігійність, що дозволило йому поділити цей період історії на такі етапи: фетишизм (мисливське господарство), політеїзм (скотарство) і монотеїзм (землеробство). Послідовниками О. Конта були: Е. Дюркгейм, Ш. Летурно та Л. Леві-Брюль, причому в подальший розвиток етнографії найбільший внесок зробив Дюркгейм.

Велике значення мали і праці швейцарського прибічника еволюціоністської школи І. Бахофена. Мали широке визнання його дослідження «материнського права», в яких, ґрунтуючись на міфах і переплітаючись з ідеалістичними поясненнями, зображена історична послідовність гетеризму, материнського і батьківського права, в результаті чого мала сім'я і панування чоловіка в сім'ї та суспільстві розглядаються як продукт тривалості процесу історичного розвитку. Це стосувалося і загальної теорії суспільства та держави, але вона, навпаки, дуже скоро була забута⁹.

У США еволюціоністський спосіб мислення поширювався дуже повільно. Як і в Європі, шлях цієї теорії продовжили природничі науки. Першою працею, яка ґрунтувалася на еволюціоністському підході, було дослідження Л. Г. Морґана «Системи спорідненості та властивості» (1858). Ще до опублікування ця праця набула численних заперечень і вийшла у світ лише після того, як декілька відомих спеціалістів у галузі природничих наук виступили за її публікацію. Особливе значення мала монографія Л. Морґана «Первісне суспільство». Як з точки зору змісту, так і в теоретичному плані цю працю можна віднести до кращих досліджень еволюціонізму. Спираючись на численні конкретні дослідження, Морґан дав загальне уявлення про первісне комуністичне суспільство та його послідовний закономірний розвиток, при цьому в принципі він виходив з матеріалістичних позицій. Вчений поділив розвиток первісного суспільства на три етапи (дикунство, варварство і цивілізація), а кожний з перших двох етапів — на три ступені. За цією схемою він простежив

розвиток первісного суспільства в таких галузях, як винахідництво та відкриття (як вважав Морган, це був найважливіший чинник), форми соціальної організації (в цьому відношенні ним було зроблено найважливіше відкриття, яке стосувалося структури роду), сім'я та власність. Тим самим він надав найдетальнішу та всеохоплюючу концепцію розвитку первісного суспільства і продемонстрував, як і чому виникло класове суспільство. Однак Морган намагався не лише показати, де починався процес історичного розвитку; він хотів на основі цього зробити висновок про майбутній хід подій. Послідовніше, ніж це зробив до нього Лаббок, Морган дійшов до передбачення того ідеального суспільства, яке б не знало приватної власності і повторювало на вищому ступені основні ознаки первісного комунізму. В Європі результати його досліджень були зустрінуті мовчанням. І в США, після нетривалого періоду визнання, Морган був забутий, оскільки наприкінці XIX ст. його теорії більше не відповідали потребам буржуазного суспільства.

До основних напрямів еволюціонізму можна віднести такі.

Концепція анімізму. Термін анімізм увів в етнографію англійський вчений Е. Б. Тайлор для характеристики архаїчної свідомості. Він вважав віру у відносно незалежних від тіла духів найдавнішою основою («мінімумом») виникнення релігії, яка була створена «дикуном-філософом» у результаті міркувань над причинами сновидінь, смерті та ін. У своїй концепції Е. Тайлор виходив із того, що на Землі з'явилася напівцивілізована раса людей, розвиток культури якої пішов двома напрямками: до деградації і до розвитку (цивілізації). Явний акцент у вивченні культури він робив на аналізі духовного боку, релігії, магії, різних обрядів. Цей напрям вивчення він назвав «анімізмом». Це приводило до необхідності зрозуміти, в чому різниця між живим і мертвим тілом, хворобою та смертю. В результаті міркувань над цими проблемами виникає поняття про особисту душу або дух, зміст яких можна визначити таким чином. «Душа – це тонкий неречовий людський образ, за своєю природою шось на зразок пару, повітря або тіні. Вона складає причину життя і думки в тій істоті, яку вона одушевляє. Вона незалежно і нероздільно володіє особою свідомістю і волею свого тілесного володаря в минулому та теперішньому. Вона здатна покидати тіло та переноситись з місця на місце. В більшості не сприймається дотиком та є невидимою, вона має фізичну силу і з'являється людям і тим, хто спить і не спить, як фантазм, як привід, відділений від тіла, але схожий на нього. Вона здатна входити в тіла інших людей, тварин і навіть речей, оволодівати ними та впливати на них».

Метод Е. Тайлора мав недолік: еволюція елементів культури (знаряддя праці, техніка, звичаї, ритуали, вірування та ін.) вивчалася поза зв'язком один з одним і не виглядала цілісним явищем.

Концепція «преанімізму». Найвизначніші представники цього напрямку – Дж. Фрезер і Р. Маррет¹⁰. Дж. Фрезер є представником *інтелектуального* напрямку критики анімізму, який називається «*преанімізмом*». Він намагався осмислити та пояснити релігії, міфи, магії, різні обряди та ін. Він розпочав порівняльно-історичне вивчення Священного писання і сюжетів Старого заповіту. На основі своїх досліджень учений зробив висновок, що людство розвивається за трьома стадіями: магія, релігія, наука.

На відміну від Дж. Фрезера, Р. Маррет є представником «*емоційного*» напрямку критики анімізму. На його думку, важливішими є релігійні дії, а не міфи і особливості вірувань різних культур. Формування релігійних вірувань відбувається на основі об'єктивації емоціональних станів.

Концепція еволюціонізму Г. Спенсера. Г. Спенсер вважав, що розвиток культур відбувається в напрямі їх інтеграції і об'єднання в певну цілісність, певний «надорганізм». Проводячи далі аналогію між суспільством і організмом, він робив висновок, що «надорганізм» здійснює «надорганічний» розвиток¹¹. Розвиток культури починається з кількісного росту – збільшення обсягу та кількості складових елементів культури. Потім відбувається структурна диференціація цілого («надорганізму» культури) і виникають деякі механізми узгодженості у вигляді різних культурних установлень.

Соціологічний напрям (О. Конт, Е. Дюркгейм, Е. Вестермарк, Дж. Мак-Леннан, І. Бахофен, П. Сорокін, К. Штарке, Ш. Теруне та ін.)¹². Термін «соціологія» запровадив О. Конт (1864-1920) – німецький соціолог, соціальний філософ та історик, основоположник розуміючої соціології та теорії соціальної дії. Він вважав соціологію тотожною суспільствознавству. Однак протягом століття предмет соціології змінювався. З одного боку він уточнювався, що супроводжувалось відокремленням соціології від філософії, з іншого – по мірі накопичення соціального знання – відбувалося зростання кількості концепцій теоретичної соціології, кожна з яких розробляла свій аспект соціальних відносин. Сам Конт розумів суспільство як соціальний організм, виділяв головні аспекти предметної галузі – соціальні структури, соціальні інститути, соціальні зміни. Розробляючи позитивістські погляди, О. Конт спочатку розробляв «соціальну фізику», вважаючи, що істинна наука має запози-

чувати у природничих наук їх наочний характер, об'єктивність та загальноновизнаність.

Свою концепцію О. Конт назвав позитивістською, тобто такою, що робить наголос не на радикальних змінах соціальних структур, а на їх позитивній перебудові. Позитивна стадія розвитку загальнолюдського інтелекту завершує еволюцію людства загалом – це і є стадія оволодіння наукою.

Спадок О. Конта є значущим для дослідження питань політичної стабільності сучасного суспільства. Політичне життя розглядалося ним залежно від існування і зміни трьох ступенів «стану людських розумів» – теологічного, метафізичного та позитивного. Саме на третій стадії встановлюється органічний зв'язок порядку і змін. Головним в цьому процесі буде не система наук, а новий теологічний синтез. Порядок має встановлюватись через розподіл власності, почуття солідарності, авторитет духовної влади. Вирішальним чинником, який впливає на суспільний прогрес, він назвав духовний розвиток. Виразником «суспільного духу», охоронцем порядку виступає держава. Таким чином, держава є органом соціальної солідарності та основним політичним інститутом, який зберігає єдність суспільства.

Позитивізм, як складний рух думки в європейській культурі середини ХІХ – початку ХХ ст., мав низку загальних відмінних ознак (пріоритет науки, природничого методу, віра в незмінність прогресу та ін.), своєрідно відбився в різних європейських країнах. Багато фрагментів теоретико-методологічної програми О. Конта мали в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. послідовників, зокрема таких, як П. Сорокін, Ф. Тенніс, Г. Зіммель, Г. Спенсер, Л. Уорд та ін.

П. Сорокін – видатний російський соціолог, половина його життя і творчості припадає на перебування в США, куди він виїхав у 1922 р. Він був вірним прибічником, послідовником основних постулатів позитивізму Конта і Спенсера. Однак він мусив виходити за межі цієї течії в ім'я поставленого ним завдання, здійснення синтезу вищих досягнень соціології, незалежно від приналежності того чи іншого відкриття до того чи іншого напрямку. Творчість Сорокіна зазнала складної еволюції від класичного контовського позитивізму (відмова від умоглядних міркувань про суспільство, створення теорії, яка мала стати такою ж доказовою та загальнозначимою, як природничі теорії) до філософії інтегралізму. Основні етапи його творчої еволюції пов'язані з переходом від первісної прихильності ідеям психологізму до настанов неопозитивізму. Він ще не

один раз переглядав свої погляди і звертався до інших течій, яких не сприймав на ранньому етапі творчості. Так, уже в США відбувся перегляд позитивістської доктрини і рух як у бік ідеалістичних течій, традицій інтуїтивізму і розуміючої соціології, так і теорії соціальної поведінки. В 60-ті рр. він створює інтегральну модель суспільства на основі синтезу різнорідних традицій світової соціології, філософії і психології, настанов соціального біхевіоризму, теорії соціальної дії та ін.¹³

П. Сорокін запропонував теорію соціокультурної динаміки. При цьому дійсність розглядається як процес закономірної зміни, який всередині соціокультурних систем має діалектичний характер. Домінуючий світогляд і обумовлені ним принципи сприйняття дійсності поступово вичерпують свої можливості і замінюються одним із двох інших альтернативних світоглядів. Відповідно змінюються тотальні типи культурних суперсистем. За допомогою діалектики пояснюється ритмічна періодичність соціокультурних змін. Процес переходу суперсистеми від одного домінуючого світогляду до іншого супроводжується радикальною трансформацією соціальних інститутів і нормативних взірців. Три головних типи таких взірців (сімейні, договірні, примусові) розташовані в континуумі солідарність-антагонізм. Руйнування інтегральної бази і виникнення альтернативного домінуючого культурного етносу супроводжується тривалими періодами соціальних і культурних лих.

П. Сорокін принципово змінив підхід до аналізу традицій великих культур. В основу свого дослідження він поклав не аналіз локальних культур, а акцент на внутрішню логіку функціонування культури як самостійної системи. В основі класифікації – уявлення про кінцеву цінність (кінцева істинна реальність):

а) істинна кінцева реальність сприймається за допомогою органів чуттів, звідси – почуттєва суперсистема. Потреби тут сприймаються як переважно фізичні (голод, секс, матеріальний комфорт). Ця культурна система панує в Європі з XVI ст.;

б) істинна кінцева реальність – це надчуттєвий і надраціональний Бог. Така культура називається ідеаційною (умоглядною). Це характерно для суперсистем, які основані на християнській релігії (до XII ст.), а також брахманської Індії, грецької культури;

в) в XIII – XIV ст. була зруйнована ідеаційна культура і заміщена чуттєвою суперсистемою. Її основні посилки – об'єктивна реальність частково надчуттєва і частково чуттєва, звідси ідеалістична культурна система.

Ф. Тенніс – німецький соціолог. Його соціологія – одна з перших спроб побудови системи формальних «чистих» категорій в соціології, яка, на його думку, дозволяє аналізувати будь-які соціальні явища в минулому і теперішньому та тенденції соціальних змін.

У рамках прикладної соціології він намагався не будувати систему чистих соціологічних категорій, а розглядати під прикладним кутом зору сенс історичних змін. Соціальність, як стверджує автор, переважно общинна, в процесі історії все більше і більше витісняється соціальністю безпосередньо «соціальною». Звідси – необхідність дослідження інститутів права, сім'ї, релігії, держави і політики.

Г. Зіммель – основоположник формальної соціології. В науковій еволюції Зіммеля розрізняють три етапи¹⁴:

1) натуралістичний (вплив соціал–дарвінізму, прагматизму і еволюціонізму);

2) неокантіанський (віднесення цінностей культури до сфери, яка знаходиться по інший бік природної каузальності);

3) розробка ідей життя (життя реалізується в самообмеженні за допомогою ним же самим створюваних форм).

Зіммель дає загальну схему розвитку культури: нескінченне породження життям нових форм культури, які, затвердівши, стають гальмами в подальшому розвитку життя і тому замінюються новими, але і на них очікує така ж доля. В цьому русі втілюється ціла низка конфліктів. Характерний етап розвитку культури – боротьба життя проти принципу форми взагалі, тобто проти культури як такої. Зіммель здійснив розгорнуту критику культури сучасного йому капіталістичного способу життя: чим більше формалізовані соціальні і культурні створення, тим більше відчуженнями від них опиняються індивіди. Відчуження стає рівнозначним свободі, головний регулятор моральної поведінки – індивід.

Соціологічний напрям, як він зображений в європейській традиції, – це дослідження цілісності соціального організму, його системності, яка скріплюється або віруваннями і моральними цінностями, або розумним поділом праці, що забезпечує злагодженість всіх соціальних функцій. При цьому на перший план виходить надіндивідуальне в регуляції поведінки людини, предмет досліджень – деіндивідні структури. Ця традиція пізніше розвивалася в теоріях структурного функціоналізму (Парсонс, Мертон).

Амстердамська школа – один з пізніх еволюціоністських напрямів у західній етнології. Розвивався в Нідерландах у першій половині ХХ ст. на

базі кафедри етнології Амстердамського університету, яку очолював з 1907 до 1933 р. засновник і голова Амстердамської школи С.Р. Штайнметц (1862-1940)¹⁵. У рамках цієї школи з 1888 до 1947 р. у Лейдені видавався журнал «Міжнародний етнографічний архів». Основні роботи послідовників Амстердамської школи публікувалися німецькою та англійською, рідше – голландською мовами.

Амстердамська школа почала формуватися в епоху кризи класичного еволюціонізму, який був одним з головних джерел її теоретичної платформи. Реакцією Амстердамської школи на цю кризу було перенесення основної уваги на порівняльно-історичну типологізацію культурних явищ, яку почали розглядати як головну мету етнографічного дослідження. Адепти Амстердамської школи (Х. Нібур, Т.С. Ван дер Бей, Й. Фаренфорт та ін.) скрупульозно розглядали просторові та часові варіації таких явищ, як війна, рабство, становище жінки, первісні вірування та ін. Ці роботи відрізнялися крайнім емпіризмом, багатством фактичної бази, але і нечіткістю теоретичних концепцій. Багато з них мають значення й досі. В 20-ті рр. прибічники Амстердамської школи під керівництвом С.Р. Штайнметца розпочали каталогізацію існуючого в літературі фактичного матеріалу по більше ніж 1500 народам. Робота ця не була закінчена, але вона передувала створенню Регіональної картотеки людських стосунків (HRAF) в США. На відміну від Лейденської школи, Амстердамська не надавала особливого значення польовим дослідженням, її послідовники залишалися кабінетними вченими, які продовжували традиції класичних еволюціоністів. Загалом у довоєнний період Амстердамська школа розвивалася в колі центральноєвропейських шкіл. Її послідовники разом з тим різко виступали проти крайніх дифузійністських концепцій, особливо проти концепції прамонотеїзму.

Війна та післявоєнний період призвели до кризи Амстердамської школи, її ідеї та методи були відроджені лише в 50-ті рр. під назвою порівняльного функціоналізму. Головою цього напрямку став послідовник С.Р. Штайнметца А.Й. Кьоббен, який очолював департамент культурної антропології Амстердамського університету. Нині польові дослідження широко впроваджені в практику університету, багато ідей та методів Амстердамської школи, як і раніше, беруться до уваги, але загалом сучасні порівняльно-функціоналістські дослідження в значному ступені наближаються до американського холокультуралізму (школа Дж.П. Мердока).

Французька соціологічна школа – напрям, пов'язаний з ім'ям Е. Дюркгейма (1858-1917) та його учнів. Хоча сам термін «соціологія» – більш

раннього походження, в широкий науковий обіг як назва особливої галузі гуманітарного знання він був уведений саме Французькою соціологічною школою. На думку Е. Дюркгейма, метод соціології – універсальної науки про суспільство – полягає у вивченні «соціальних фактів». «Соціальні факти», тобто явища соціального життя, зовнішні по відношенню до окремих індивідумів і такі, що не залежать від їх суб'єктивних мотивів, мають вивчатися в суто позитивному руслі – як «речі». Таке розуміння протистояло суб'єктивізму та вульгарному біологізму, оскільки виходило з посилки, що соціальна реальність має тлумачитися виключно в категоріях соціального. Тим самим постулювалася предметна та методологічна відмежованість соціології від наук, які досліджують інші аспекти людського існування: біологічний, психологічний, екологічний та ін.

Е. Дюркгейм розумів людські суспільства не як послідовні стадії пристосування людей до умов довкілля, а як закриті статичні системи. Стабільність суспільства забезпечується функціональною інтеграцією його складових і «соціальною солідарністю» його членів. За Е. Дюркгеймом, всі елементи соціальної системи знаходяться у стані стійкого балансу, в іншому разі така система «патологічна», тобто приречена на неминучий розпад. Інакше кажучи, будь-які радикальні зміни в суспільній структурі мають для суспільства фатальний характер. До очевидних недоліків даної теорії слід віднести, по-перше, неприйняття її автором ідеї соціально-економічних класів і класових протиріч і, отже, ідеалістичне розуміння суспільних явищ, по-друге, принципову відмову від історизму, заперечування можливості не тільки революційного, а навіть еволюційного розвитку суспільства і, нарешті, уявлення про соціальну систему як таку, що існує ізольовано від інших подібних систем, поза всіляких контактів з ними¹⁶.

Другою центральною категорією вчення Дюркгейма (окрім «соціальних фактів») були «колективні уявлення». Людська свідомість, на його думку, неоднорідна, оскільки існує в двох різних формах: як індивідуальна і як колективна. Перша – специфічна для кожної конкретної людини і визначається особливостями її психіки; друга – єдина для всієї групи і не тільки не залежить від окремих людей, а навпаки, сама має примусову відносно них силу. Колективна свідомість знаходить вираження в «колективних уявленнях» – релігійних віруваннях, міфах, моралі та праві. Вони вкорінені в соціальному житті і вироблюються всією групою загалом, являючи собою, по суті, різні аспекти її самосприйняття.

В контексті концепції «колективних уявлень» Е. Дюркгейм протиставив релігії магію як практику суто індивідуальну і асоціальну.

Суть релігії, на думку Е. Дюркгейма, полягає не у вірі в духовні істоти (як вважали Е. Тайлор та інші прибічники анімістичної теорії), а в дихотомії «сакрального» (священного) і «профанного» (звичайного). Особливість такого поділу полягає в тому, що ці дві життєві сфери розглядаються як абсолютно гетерогенні, тобто ніяким чином не зведені одна до іншої. Сакральне описується Е. Дюркгеймом як деякий надлишок, який не вміщується в рамки повсякденного життя. Природа релігійного ритуалу полягає саме в наданій ним можливості перебороти на деякий час розрив між профанним і сакральним, наприклад, у формі свята або жертвоприношення. Релігія, стверджував він, суто функціональна: вона має зміцнювати соціальну солідарність групи. А оскільки будь-яка релігія відповідає суспільним умовам, які її породили, вона не може вважатися хибним відтворенням дійсності. Змістом релігії завжди є само суспільство, його структура. Так, тотемізм, найелементарніша форма релігії, є сакралізованим відбиттям соціальної організації австралійських аборигенів.

Серед послідовників Е. Дюркгейма були такі провідні соціологи і етнокультурологи, як М. Мосс, М. Гране, Л. Леві-Брюль та ін.

Науковий спадок М. Мосса (1872-1950), племінника і найближчого учня Е. Дюркгейма, дуже різноманітний. У певному розумінні він навіть популярніший за праці Е. Дюркгейма. На відміну від вчителя, М. Мосс ніколи не викладав свої наукові погляди в систематичному, закінченому вигляді і не писав великих монографій, віддаючи перевагу статтям та «етюдам», тематично дуже різноплановим. Серед тем, які досліджував М. Мосс, були: природа та функції жертвоприношення, загальна теорія магії, структура і методологія соціологічної науки, «техніка тіла» (типізовані форми деяких основних фізичних і фізіологічних дій людини в різних культурах), цивілізація та культура, генезис та історична еволюція поняття «я» та ін.

Соціологічна проблематика у М. Мосса в подальшому розвивалася в ідеї «тотальних соціальних фактів». Остання мала значущість як методологічну (потреба цілісного підходу до вивчення соціальних явищ), так і евристичну (виявлення на порівняльному етнографічному та історичному матеріалі конкретних структур та інститутів, які мають «тотальний» характер). У цьому смислі першочергове значення для всієї наукової творчості М. Мосса має його праця «Етюд про дар». В ній описані типові

інституційні форми дарувань та їх місце в первісних та архаїчних суспільствах, а також закладені основи сучасної теорії дару. Так, він сформулював принцип «реципрокності» (взаємності) дарообміну. Метою щедрих дарувань та віддарювань в архаїчних культурах, на думку М. Мосса, вважалося не отримання меркантильної вигоди, а прагнення до більш високого соціального статусу і престижу. Одночасно відношенням дарообміну відповідає особлива економічна раціональність і моральна цінність (дух колективізму і «благородного марнотратства»).

У загальнотеоретичному плані висновок М. Мосса про існування на ранній стадії історичного розвитку суспільств з універсальним дарообміном, які відрізнялися недиференційованістю економічної, соціальної та етичної сфер, сприяв характерному для західної етнології ХХ ст. переборюванню євроцентристської орієнтації класичного еволюціонізму. Зокрема, це відбилося в переосмисленні проблем і цінностей архаїчних культур. На противагу спрощеному їх розумінню як культур «примітивних», М. Мосс висунув тезу про їх особливий економічний та ідеологічний статус. При цьому архаїка в його інтерпретації була піднесена до рівня соціальної альтернативи західної (буржуазної) цивілізації з її ринковою економікою та утилітарно-індивідуалістичною мораллю. Незважаючи на теоретичну хиткість деяких положень «Етюдю про дар», ця праця мала значний вплив на подальший розвиток етнографії.

М. Гране (1884-1990), учень Е. Дюркгейма та близький друг М. Мосса, відомий своїми працями в галузі давньої історії та традиційної культури Китаю. Він дослідив давньокитайські пам'ятки, спираючись на методологію Е. Дюркгейма, і прийшов до широкого узагальнення соціологічного характеру. Зокрема, йому належить теорія китайського «феодалізму», а також реконструкція архаїчних пластів китайської традиції, які в подальшому опинилися на периферії культури імператорського Китаю (народні культи, фольклор). Свого часу М. Гране критикували китаєзнавці-філологи за іноді некоректне використання джерел і низький рівень текстологічного аналізу. Однак його праці продовжують зберігати своє значення для китаєзнавства, причому останнім часом намітилося зростання інтересу до них у наукових колах.

Л. Леві-Брюль (1857-1939). Навряд чи його можна вважати ортодоксальним представником Французької соціологічної школи. Він знаходився під впливом вчення Е. Дюркгейма. Їх поріднювала прихильність концепції «колективних уявлень», відштовхуючись від котрої Л. Леві-Брюль розробив «дологічне мислення» (особливо в міфотворчості), яке

принципово відрізняє людину первісності від сучасної, оскільки в ній відсутнє розмежування між причиною та наслідком, суб'єктом і об'єктом, одиничним і множиною та ін. При цьому йдеться про особливий тип мислення, який підпорядковується своїм специфічним законам, тобто не «іраціональним», а таким, що відноситься до раціональності іншого порядку.

З культурологічної точки зору погляди Л. Леві-Брюля мають дещо спільне з ідеями М. Мосса. Обидва намагаються переоцінити еволюціоністську схему: якщо М. Мосс розглядає економічні та ціннісні аспекти первісних та архаїчних суспільств, то Л. Леві-Брюль говорить про особливу «первісну ментальність» на противагу Е. Тайлору та Дж. Фрезеру, які сприймали мислення «дикуна» як проявлення інтелектуального незнання.

Французька соціологічна школа припинила своє існування після другої світової війни, значно вплинувши на розвиток західної етнології. Праці Е. Дюркгейма є одним з основних ідейних джерел сучасної соціальної антропології, а дослідження М. Мосса багато в чому сприяли становленню французького структуралізму (К. Леві-Строс) та економічної етнографії. Французька соціологічна школа мала прибічників і за межами Західної Європи та Північної Америки. Зокрема, формування китайської етнографічної науки в 30-ті рр. XX ст. у значній мірі відбувалося під впливом ідей М. Мосса та М. Гране (праці Ян Куня, Ян Ченчжи, Лін Чуньшена та ін.).

Протягом XIX та XX ст. продовжувалося протистояння еволюціоністських концепцій і підходів, які стверджували різноманітність історичного розвитку. Прибічники перших спиралися на вдосконалення господарських, технологічних, наукових та політичних сторін життя і відстоювали принципи універсальності та незворотності зміни стилів і форм духовного життя, які відображали поступовий розвиток. Принципово інша лінія спиралася на свідчення сталого різномайття культур, що не зводилися до «пройденого етапу» єдиного взірця, за який неодмінно сприймали західну цивілізацію. В такому підході культура виступала як втілення різномайття і як різні потоки історії, які протікали в «інший» час і за своїми стадіями. Цей інший підхід породив теорію цивілізацій, у рамках якої були створені видатні праці Данилевського, Шпенглера, Тойнбі, Ейзенштадта та ін. Пізніше, вже в 70-80 рр. цей підхід привів до створення теорії *самобутності*, яка протистоїть концепції західного універсалізму. Але перший з зазначених підходів не зник, а був використаний у концепції модернізації, а пізніше — в «світосистемній» теорії,

яка розпочала свій розвиток у 80-ті рр. у працях Ф. Броделя, І. Уоллестайна, Г. Франка та інших західних учених¹⁷. Нині еволюціоністські концепції жорстко критикуються.

Таким чином, аналітичний огляд існуючої етнографічної літератури філософсько-соціологічного характеру свідчить, що вже в другій половині XIX ст. накопичувався науковий матеріал у галузі історії і теорії культури. Саме цей матеріал склав основи становлення культурології як науки про розвиток культури суспільства загалом і окремого індивіду. Історичний досвід доводить, що в процес становлення культурології як науки зробили свій внесок дослідники школи еволюціонізму в історичній, етнографічній, філософській, соціологічній та інших сферах людського буття.

У теорії культур, як ми переконалися, еволюціонізм переміг приблизно в середині XIX ст. Методологічними принципами цієї школи були уявлення про те, що розвиток був передбачений від самого початку в кожній культурі у зачатковому стані; припущення про те, що іманентно притаманний принцип розвитку культури розкриває ці зачаткові начала; теза про те, що розвиток проходить по сходинках і на кожному етапі виявляє переважно однакові виявлення.

Протягом XIX та XX ст. спостерігалось протистояння еволюціоністських концепцій і підходів, які стверджували різноманітність історико-культурологічного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Токарев С.А. История зарубежной этнографии: Учеб. пособие. – М.: Высшая шк., 1978. – С. 24–63.
2. Друммонд Г. Прогресс и эволюции человека. – М., 1896; Хеттон Ф. Чтения об эволюции. – СПб., 1893; Спенсер Г. Социология как предмет изучения. – СПб., 1897.
- 3-4. Тайлор Э. Первобытная культура: Пер. с англ. – М.: Мир, 1989; Фрезер Дж. Золотая ветвь. – М., 1983; Фрезер Дж. Фольклор в Ветхом завете. – М., 1985; Зельнов И. Эволюционизм. Диффузионизм. Историческая школа. Теория культурных кругов. <http://x.archaeology.nsc.ru/>.
5. Артановский С. Н. Историческое единство человечества и взаимное влияние культур: Философ.-методол. анализ соврем. зарубежных концепций. – Л.: Просвещение, 1967. — 268 с.
6. Там же.

7. Тайлор Э. Первобытная культура: Пер. с англ. – М.: Мир, 1989.
8. Белик А.А. Культурология: Антропологические теории культур. – М.: Рос. гос. Гуманит.ун-т, 1999. – 239 с.
9. Зельнов И. Вказ.праця.
10. Maquet R. Preanimistic Religion // Folk-Lore, 1899.
11. Спенсер Г. Социология как предмет изучения. – СПб., 1897.
12. Гуревич П.С. Культурология. – М., 1996; Михайлова Л.И. Социология культуры: Учеб. пособие. – М.: Изд-во торг. дом «Гранд», 1999. – 231 с.; Онтологічні проблеми культури. – К.: Наук. думка, 1994.
13. Человек. Цивилизация. Общество: Пер с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.; Сорокин.П. Преступление и кара, подвиг и награда: Социол. этюд об основных формах обществ. поведения и морали / Вступ. ст., сост. и примеч. В.В. Сапова. – СПб., 1914. – 456 с.
14. Зиммель Г. Избранное. Т. 1. Философия культуры. – М.: Юрист, 1996. – 671 с.
15. Членов М.А. Амстердамская школа. <http://x.archaeology.nsc.ru/>.
16. Крюков В.М. Французская социологическая школа. <http://x.archaeology.nsc.ru/>.
17. Ерасов Б.С. Социальная культурология: Учеб. пособие. М., 1997. – 591 с.